

Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji*

(studijski projekt)

1. TEORETSKA I PRAKTIČNA VAŽNOST TIPOLOGIJE

1. Dosadašnja sociološka istraživanja našega sela bila su ili »anegdotska«, tj. parcijalna i pojedinačna (uglavnom prije rata), ili su se zasnivala na pokazateljima popisa stanovništva i popisa poljoprivrede, pa su nam pružila »prosječnu« kvantificiranu sliku stanja (uglavnom poslije rata). Uzročno-posljedične veze raznih elemenata u evoluciji sela pri tome su ostajale neobjašnjene. To omogućava tipološki metod istraživanja, koji se u izučavanju sela primjenjuje u mnogim razvijenim zemljama. Izrada tipologije seoskih sredina u našoj zemlji ima dva osnovna cilja. Prvi je stvaranje metodološke osnove za sistematska, kontinuirana i reprezentativna naučna proučavanja seoske društvene sredine. Drugi cilj je aplikacijsko-praktični i sastoji se u stvaranju naučno zasnovanih saznanja o tome koje akcije i mjere društvena zajednica može i treba poduzimati da bi razvitak sela bio u što većoj suglasnosti s njezinim vrednotama i globalnim ciljevima.

Činjenica da još uvijek preko dvije trećine stanovništva naše zemlje živi u selu i na poljoprivrednim gospodarstvima, nameće potrebu intenzivnijeg praćenja društvenih i ekonomskih promjena u selu. Tipologija ruralnih sredina mora predstavljati objektivnu društvenu stvarnost i ona je istovremeno, do određene mjere, metodološko pomagalo uočavanja promjena u selu, poduzimanja određenih političkih i drugih mjera u širem okviru društvene akcije, a naročito prostornog planiranja socijalnih elemenata, koje je već razvijeno u drugim zemljama. Danas je nemoguće zamisliti efikasno usmjeravanje društvenog razvoja sela i poljoprivrede bez njihova kompleksnog sociološkog izučavanja.

* Objavljujemo studijski projekt *Tipologija ruralnih sredina*, kojeg su: Institut za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, Zagreb, Sociološki institut Srbije, Beograd, Institut za sociologiju i filozofiju, Ljubljana i Institut za sociološki i političko-pravni istraživanja, Skopje, izradili za Savezni fond za financiranje naučnih djelatnosti.

Na izradi studijskog projekta radili su: dr Stipe Šuvar (rukovodilac projekta), Vlado Puljiz, dr Matija Golob, dr Zdravko Mlinar, dr Cvetko Kostić, Rada Boreli, dr Ilija Josifovski i Stefan Kostovski.

Uz tekst studijskog projekta ovaj rad, isporučen Saveznom fondu, sadrži slijedeće priloge: dr Matija Golob: *Tipologija ruralnih okolij u Jugoslaviji*, Vlado Puljiz: *Istraživanje tipologije ruralnih sredina u Francuskoj*, Adolf Malić: *Metode i načini izdvajanja tipova naselja prema funkcijama*, dr Vladimir Kokole: *Klasifikacija naselij, te Selekcioniranu bibliografiju i Bilješku o radu na projektu*.

Napominjemo da su instituti — suradnici na izradi studijskog projekta, podnijeli zahtjev za financiranje istraživanja »Tipologija ruralnih sredina u Jugoslaviji«, čija bi realizacija mnogo doprinijela upoznavanju našega sela i promjena koje se u njemu dešavaju. (Primjedba redakcije.)

Tipologija u isto vrijeme čini neophodnu metodološku osnovu za kompleksna istraživanja, za daljnji razvoj ruralne sociologije, pa i sociologije uopće.

2. Do sada se kod nas nije radilo na tipološkom izučavanju socioloških karakteristika ruralnih sredina. Naslijedili smo prijašnja proučavanja sela na etnografskoj, geografskoj ili ekonomskoj osnovi. Naši poznati istraživači sela — Cvijić, Vukosavljević, Bogišić, Radić i drugi — ostavili su nam sliku patrijarhalnog ruralnog društva prije početka masovne industrijalizacije. U novijoj literaturi dominira statistička usporedba podataka kao indikatora društvenih i ekonomskih promjena. Međutim, neophodna je monografska i tipografska obrada seoskih sredina, koja bi dublje razotkrila zakonitosti njihova transformiranja. U smislu stvaranja metodološke podloge za suvremeno sociološko proučavanje sela, izrada tipologije je od kapitalnog značaja i predstavlja fundamentalni istraživački pothvat. Tipologija je neophodna zbog velikih raznolikosti, disproporcija, specifičnosti koje u selima od jedne do druge regije daleko više variraju nego u regijama gledanim u cjelini.

3. Procesi koji će se istraživati mogu se kondenzirati u ovih nekoliko pitanja: *koje se promjene odigravaju u selu, kakav je njihov značaj, koji su im uzroci, koji su nosioci promjena, a što ih sprečava, koje su posljedice promjena u sistemima i strukturama seoskih sredina, kakvi su odnosi seoske sredine i globalnog društva, kakva je brzina promjena, koji je njihov pravac, kakav je kvalitet promjena s gledišta ciljeva socijalizma* itd. Osnovni cilj tipologije je da se uoči prava dimenzija, bit, intenzitet i kvalitet osnovnih društveno-kulturnih procesa koji se odvijaju u našem selu, a obično ih nazivamo: deagrarizacija, urbanizacija, socijalizacija, promjene u ekonomskoj i socijalnoj strukturi, demografska kretanja, itd. Tipološko proučavanje ima za cilj da mjeri nivo transformiranosti pojedinih seoskih sredina i da ujedno utvrdi koji se elementi seoske stvarnosti mijenjaju u jednom pravcu, a koji se možda ne mijenja, nego predstavljaju određena odstupanja.

Ukratko, izrada tipologije ruralnih sredina u Jugoslaviji morala bi pružiti ove značajne rezultate:

- a) pružanje javnosti provjerenih naučnih saznanja o seoskim sredinama i društvenim promjenama u njima,
- b) važan doprinos u pravcu boljeg društvenog i prostornog planiranja u našoj zemlji,
- c) doprinos uspješnijoj i razrađenijoj, lokalno prilagođenoj društvenoj politici u odnosu na selo i poljoprivredu (modeli za akciju u skladu s postojećim stanjem),
- d) pokazatelj nivoa, intenziteta i kvaliteta suvremenih društvenih promjena u jugoslavenskom selu,
- e) metodološki doprinos ruralnoj sociologiji, pa i sociologiji uopće u našoj zemlji,
- f) stvaranje pogodne metodološke osnove daljnjih socioloških proučavanja sela,
- g) okupljanje u stvaralačkom radu svih raspoloživih naučnih kadrova u ovoj oblasti,
- h) mogućnost komparacije našega sela i njegove preobrazbe sa selom u drugim, više ili manje razvijenim zemljama, i
- i) sagledavanje regionalnih raznolikosti mijenjanja seoskih sredina.

2. IDEJNI PRISTUP IZRADI TIPOLOGIJE

4. Tipologija ruralnih sredina može se zasnovati samo kompleksnim sociološkim proučavanjem, čiji su elementi:

a) izrada reprezentativnog broja monografija koje bi omogućile komparativnu sintezu,

b) kompleksne ankete na pažljivo određenim uzorcima, kojima bi se ispitivale osnovne strukture koje određuju određenu seosku sredinu,

c) veći broj parcijalnih anketa o pojedinim društvenim pojavama u seoskim sredinama koje su naročito značajne za cjelovitiju analizu seoske stvarnosti,

d) analizira raspoložive statističke građe i svođenje statičkih masa na prosjeke i druge relativne veličine.

Jugoslavija ima više od 27.500 seoskih naselja, a to je prevelik broj *posebnih društvenih sredina*, od kojih je svaka specifično ekološki, historijski i ekonomski determinirana, pa prema tome ima i zadržava niz društvenih posebnosti i na svoj poseban način doživljava promjene endogenog ili egzogenog karaktera.

Kao rijetko koja zemlja, Jugoslavija je raznolika geografski, etnički, privredno i kulturno. U našoj zemlji postoji i velika raznolikost seoskih sredina, a ona se zasniva na mnogim činiocima, od ekoloških do socijalno-psiholoških. Danas se razvija globalno socijalističko društvo koje u svoje lokalne sredine i regije unosi svoje osnovne tekovine i promjene. Ali isti globalni utjecaji izazivaju različite posljedice u različitim lokalnim i regionalnim strukturama. Odatle je i »brzina« društvenih promjena negdje veća, drugdje manja, a njihov razarajući ili oplođujući učinak varira u mnoštvu gradacija, pa i kontrasta. I bez obzira na sve te raznolikosti, naša je osnovna polazna pretpostavka da postoji osnovna tendencija promjena u jednom pravcu, odnosno da se bitni elementi seoskog socijalnog sistema približno slično transformiraju.

Jedini način da se ova raznolikost seoskih sredina »prilagodi« potrebama validne sociološke komparacije i sinteze, ogleda se u izradi jedne tipologije koja bi »slične slučajeve« svrstavala oko određenog »idealnog tipa« na tipološkoj ljestvici.

Pri tom bi kao osnova razvrstavanja poslužili tzv. bazični tipovi, a između njih bi se odredili podtipovi. Oko podtipova razvrstavaju se konkretne istraživane sredine, pri čemu su moguća odstupanja s obzirom na određene tipološke karakteristike, a načelno je moguće i to da pojedini slučaj stoji čak i izvan kontinuumu.

Čini se da je ovo osnovni preduvjet za svako sociološko istraživanje koje pretendira na bilo kakvu komparaciju i uopćavanje. Monografije u smislu »case study« same po sebi imaju određenu vrijednost, a ta se vrijednost naprosto izražava u više ili manje potpunoj naučnoj vivisekciji *jedne* ili *druge* ili *stote* ili *hiljadite* individualno uzete seoske sredine. No ukoliko nisu usmjerene na to da biraju više ili manje »tipične slučajeve«, monografije ne mogu imati komparativne vrijednosti, ne mogu predstavljati osnovu za bilo kakva uopćavanja. Isto tako, ni vrijednost anketa o pojedinim pojavama (recimo: o autoritetu u porodici ili o socijalnoj hijerarhiji u selu) ne prelazi značaj grupe indikativnosti, ukoliko nisu postavljene (uzorkovane) na tipologiji onih društvenih sredina, unutar koji su dotične društvene

pojave stacionirane. U protivnom takve su ankete dvostruko ograničene: prvo, ispituju jednu pojavu izolirano od cjelokupnosti njene konkretne društvene sredine, drugo, uzorak im se zasniva na tipičnoj raznolikosti pojedinih društvenih sredina. Sociološke deskripcije i analize, koje se pak zasnivaju na statističkim uzorcima ili popisima, imaju ograničenu vrijednost već zbog toga što podaci na kojima počivaju u pravilu nisu prikupljeni po sociološkim kriterijima i u sociološke svrhe.

Sociolozi mogu nasumce, ili rukovodeći se verificiranim kriterijima, izraditi bezbroj monografija o pojedinoj društvenoj pojavi ili o pojedinom selu (a dosad na suvremenoj metodološkoj osnovi ipak nije izrađena niti jedna monografija koja bi pružila potpuni sociološki profil nekog našeg sela), a da time neće biti stvorena osnova i za sociološko ocrtavanje »jugoslavenskog sela«, kao apstraktnog, kao reprezentanta više od 27.500 svojih konkretnih pojavnosti. Očigledno je potrebno utvrditi neka »pravila« po kojima bi se monografije radile i birali njihovi objekti, pa da se s mnogo više pouzdanosti prilazi njihovom korištenju za komparaciju i sintezu (a bez komparacije i sinteze nema sociologije; sve ostaje na nivou puke sociografije). Tipološka klasifikacija i kvalifikacija seoskih sredina može biti jedini sigurniji put da se ta »pravila« formuliraju.

5. Izrada tipologije javlja se kao osnova za sva daljnja specijalizirana, detaljizirana i produbljena istraživanja sela i seoskog života. Već iz te činjenice proizlazi da osnovni cilj same tipologije ne može i ne smije biti uočavanje *društvene statike*, već, naprotiv, analiza i mjerenje *društvene dinamike*. Drugim riječima, osnovni cilj tipologije treba da bude usmjeren na uočavanje i ocjenjivanje društvenih promjena u selu, njihovih uzroka i posljedica. Uostalom, ne može se odgovoriti na pitanje: *kakvo selo jest danas*, a da se ne odgovara i na pitanje: *kakvo je ono bilo jučer* i *kakvo bi ono moglo biti sutra*. Nas zanima, najopćenitije rečeno, položaj i uloga sela u suvremenom globalnom društvu koje je socijalistički orijentirano i kao takvo usmjereno i na to da svoje opće socijalističke ciljeve ostvari i u selu.

Već iz ovoga proizlazi da izrada tipologije ruralnih sredina pretpostavlja *dinamičku upotrebu indikatora*. Ujedno, sama izrada tipologije je potrebna upravo i prije svega radi toga da se stvori metodološka osnova za praćenje i mjerenje društvenih promjena u seoskim sredinama.

6. Tipologiju bilo koje društvene pojave moguće je stvoriti putem istraživanja koje će tu pojavu razotkriti i pružiti elemente za moguću klasifikaciju. Međutim, u ovom slučaju praktično je neophodno izraditi tipologije priči tako da se prethodno utvrdi »idealna shema«, odnosno da se utvrde hipotetički ciljevi i odrede kriteriji i metode. Istraživačima u tom apriornom konstruiranju »idealne skale« ili barem njezinih krajnjih polova ne preostaje ništa drugo nego da se posluže »prethodnim znanjem« o onom što žele ispitati i da tako logički konstruiraju model kojeg će u istraživanju provjeriti, revidirati, dograditi, opovrći, zamijeniti novim, verificiranim modelom. Posao istraživača je olakšan ukoliko se on može osloniti na rezultate već objavljenih naučnih istraživanja dotične društvene pojave, na bogatu literaturu i svoje raznoliko istraživačko iskustvo. Ako sa tog stajališta prosuđujemo ambiciju da se pristupi izradi tipologije ruralnim sredinama u Jugoslaviji, onda moramo zaključiti da već postoje osnovne pretpostavke za

uspješno savladavanje ovakvog zadatka: ruralna sociologija se konstituirala u posebnu sociološku disciplinu; istraživački kadar nije suviše brojčan ali je već dovoljno iskusan s obzirom na svoj dosadašnji istraživački rad, raspoloživ je i određen fond literature kako o seoskoj stvarnosti u bližoj i daljnjoj prošlosti, tako i o karakteristikama današnjeg sela. Izrada tipologije ruralnih sredina javlja se kao pretpostavka plodonosnog sociološkog istraživanja sela, budući da ona treba da bude *osnovno metodološko pomagalo* za posebna istraživanja, odnosno treba da ima *programatsko-orientacioni* značaj za analizu seoske stvarnosti i izgrađivanje sintetičkih sudova o karakteru, obimu, brzini, uzrocima i posljedicama društvenih promjena u seoskim sredinama, koji ne bi bili plod izmišljanja, domišljanja ili nefundiranog proizvoljnog uopćavanja nego bi proizlazili iz egzaktnog razotkrivanja *jedinstva raznolikosti*.

7. Osnovni princip od kojeg se polazi jest izrada jedne vrste »idealne tipologije«, odnosno unaprijed konstruirane tipološke ljestvice. Pred istraživačima su iskrsla pitanja: kakvu »idealnu ljestvicu« odabrati, odnosno na kojim indikatorima je zasnovati.

Pošlo se od »idealnih tipova« u onom smislu kako ih je u sociologiju uveo Max Weber.¹ Treba poći od onog »što se već zna«, kao i od onog »što se želi«. Budući da je osnovna svrha same tipologije da bude pomagalo uočavanja i praćenja društvenih promjena u seoskim sredinama, time se već nametnula potreba upotrebe realnih indikatora, kako bi se došlo do spoznaje o stvarnom *kontinuumu društvenih promjena*. Na početku i na kraju tipološke ljestvice su »bazični tipovi«, kontrastni polovi, a u međuprostoru se raspoređuju »podtipovi« ili »prelazni tipovi«. Svi oni su proizvoljno određeni na osnovu »prethodnog znanja« istraživača, a preostaje da se za njima »traga« u živoj društvenoj stvarnosti. Na početku tipološkog proučavanja moguće je, međutim, poblize prethodno definirati samo ekstremne, bazične, opozitne tipove, dok je za određivanje i opis podtipova (stupnjeva kontinuirane skale) potrebno prethodno proučiti raspoloživu literaturu, provesti statističke obrade i razmotriti rezultate kompleksnih anketa.

3. IZBOR BAZIČNIH TIPOVA I NIVOI ANALIZE

8. Istraživači su, polazeći od osnovnog cilja tipologije da se mjere društvene promjene i da se utvrdi njihova distribucija, intenzitet i kompozicija u mnoštvu individualnih seoskih sredina — došli do zaključaka da bi najprimjereniji izbor bazičnih tipova mogao biti: *selo koje se najmanje promijenilo* na početku ljestvice i *selo koje se najviše promijenilo* na završetku ljestvice. Što to znači? Koje se selo najmanje a koje najviše promijenilo? U odnosu na što se promijenilo i u kojem pravcu? Odgovori na ova pitanja sadržani su u razrađenoj i operacionaliziranoj *listi indikatora*. No to ne znači da već samo »pisanje karakteristika« bazičnih tipova ne upozorava na ishodišnu tačku tipologije i njezinih indikatora kao i na »*trenutno*« završnu tačku tipoloških kontinuumu (podvukli smo riječ trenutno jer u stvarnosti kontinuum uvijek teče, mijenja se).

¹ Za Webera su, doduše, idealni tipovi jedinstveni kulturni fenomeni (historijski produkti), između kojih ne postoji kontinuitet. Ovdje se naprotiv polazi od ideje kontinuiteta, pa se utoliko odbacuje Weberov diskontinuitet tipova, ali se ima u vidu njegova konstrukcija samog pojma tipa.

Zasad se predlažu nazivi: *tradicionalno selo* i *transformirano selo*. Odmah, međutim, podsjećamo da nema ni apsolutno tradicionalnoga ni apsolutno transformiranog sela. To su modeli *relativnih* polaznih kontrasta.²

»Idealna« obilježja *tradicionalnog* sela bila bi (provizorna lista): ekonomska autarhija (naturalna proizvodnja i potrošnja), nerazvijena, nā samodovoljnost usmjerena društvena podjela rada (osim porodične poljoprivrede, postoje seoski zanati i ograničena prosta robna proizvodnja), sitno poljoprivredno gospodarstvo sa svaštarskom proizvodnjom (s ograničenom klimatsko-geografski uvjetovanom specijalizacijom u proizvodnji), jednostavne proizvodne tehnike s upotrebom ljudske i životinjske radne snage; homogena socijalna struktura — seljačko stanovništvo zastupljeno sa 100 posto — ljudi drugih zanimanja, ukoliko ih u selu ima, ne potječu iz seoske sredine; socijalno-profesionalna diferencijacija je slabo izražena ali postoji tzv. socijalna disperzija;³ imovinske razlike imaju ograničen domet; natalitet i prirodni priraštaj visoki, a mortalitet visok ili srednji; kontrola rađanja se ne primjenjuje; razvodi brakova se ne prakticiraju (ali može postojati religijom ili tradicijom sankcionirani običaj da se ženu »otjera«), porodica obavlja sve značajne funkcije u procesu socijalizacije i podmirenju životnih potreba pojedinca; krvno srodstvo je osnova izvanporodične zaštite i društvenih veza; proširena lista rodbine; ostaci rodovskog i plemenskog uređenja prisutni u tradiciji; u pravilu ne postoje sekundarne i formalne društvene grupe; ne postoje specijalizirane društvene ustanove u proizvodnji i potrošnji; primjenjuje se narodna a ne socijalna medicina; nema ateista; sujevjerje vrlo prisutno u svakodnevnom životu; jaka, usmena predaja; seljačko stanovništvo nepismeno ili broj nepismenih tendira prema 100 posto; kontakti s gradom iznimni; stavovi prema gradu neprijateljski ili podozrivi; socijalni kontakti s drugim društvenim sredinama i globalnim društvom uopće rijetki i neredoviti, svedeni na obaveze (vojska, dažbine); socijalna pokretljivost minimalna; iseljavanje i useljavanje iznimna, osim odlaska u pečalbu ili iseljavanje i naseljavanje cijelih porodica i grupa porodica; običajno pravo jače i važnije od zakonskog; snaga regula dominantna; moralne norme stroge; dominacija starijih i muškaraca izrazita; tradicija određuje proizvodnju, potrošnju i oblike ponašanja; otpor prema inovacijama izrazit; racionalizam i individualizam neizraženi; nauka i eksperiment ne nalaze mjesta u seoskom životu; uloga novca mala; konflikti institucionalizirani regulama; sekundarne potrebe nerazvijene; cijela seoska sredina se sporo i neprimjetno mijenja; integracija u globalno društvo u cjelini slaba, a ekonomska i društvena samodovoljnost izrazita.

»Idealna« obilježja *transformiranog sela* bila bi: puna specijalizacija poljoprivredne i druge proizvodnje u cilju plasmana na robnonovčano tržište;

² Neke binomne tipologije, s uključenjem prelaznih tipova, pripadaju klasici sociološke znanosti. Poznata je Tönniesova podjela na »Gemeinschaft« i »Gesellschaft« i Durkheimova na mehanička i organska društva. Upravo Tönniesovu podjelu uzeli su Loomis i Beegle kao osnovu za tipologiju američkih ruralnih sredina. Manje je, barem u nas, poznata Redfieldova podjela na »folk society« i »urban society«. Drugi autori polaze pak naprosto od »rural« i »urban«, »nonindustrialized« i »industrialized«, »nonliteral« i »literal«, »primitive« i »modern« itd.

I naša bi se podjela, bez sumnje, morala oslanjati na ove podjele u duhu dobre sociološke tradicije. Mogli bismo u tom smislu poći od konceptnog razlikovanja »klasičnog«, odnosno »tradicionalnog« i »novog«, odnosno »suvremenog sela«, ili pak od »samodovoljnog«, »autarhičnog«, »izoliranog« sela na jednoj, i »društveno integriranog«, »urbaniziranog« i »tržišnog« sela na drugoj strani. Uostalom, nazivi dvaju osnovnih tipova stvar su konvencije i mi ih možemo odabrati na osnovu operacionalnih definicija.

³ Sam tradicionalni seljak je profesionalno polivalentan i on sam uglavnom zadovoljava sve a ne samo svoje prehrambene potrebe. Utoliko se na izvjesnoj predindustrijskoj podjeli agrikulturne i manifakturne u selu i razvoja rudimentarna specijalizacija profesija, ali to ne narušava homogenost sela kao sredine u kojoj žive samo seljaci.

razijena društvena podjela rada; specijalizirane proizvodne jedinice u poljoprivredi; uz sredstva za proizvodnju u privatnom vlasništvu, postoje i sredstva za proizvodnju u društvenom vlasništvu; potrebe u potrošnji pretežno se podmiruju preko tržišta; u proizvodnji i potrošnji primjenjuju se industrijske tehnike; socijalna struktura je složena, skala profesija također; seljačko stanovništvo je iščezlo ili je marginalno, a u strukturi dominiraju drugi socijalni slojevi; socijalna diferencijacija, socijalna pokretljivost i prostorna pokretljivost su izrazite; poljoprivreda je jedna od profesija; socijalna hijerarhija determinirana je dohotkom, obrazovanjem, profesijom, izbornim i počasnim funkcijama; natalitet, prirodni priraštaj i mortalitet niski; primjenjuje se kontrola rađanja i veličina porodice; dominira nuklearna porodica, koja igra reduciranu ulogu u socijalizaciji i zadovoljavanju potreba pojedinca; značaj krvnosrodničkih veza nije izrazit; lista rodbine je reducirana; u selu djeluju osnovne specijalizirane institucije u proizvodnji, potrošnji, obrazovanju i rekreaciji, te razne druge institucije koje imaju integrativnu ulogu u odnosu na globalno društvo; postoje sekundarne i formalne grupe; primjenjuje se znanstvena medicina; postoje ateisti, racionalna gledanja dominiraju, dok je sujevjerje potisnuto; usmena predaja, običajno pravo, memoriranje predaka potisnuti; broj pismenih tendira prema 100 posto; zastupljene intelektualne profesije; kontakti sa gradom svakodnevni i ogledaju se u frekventnoj razmjeni materijalnih i duhovnih dobara radne snage; otvorenost prema gradu i globalnom društvu izraziti; brzo prihvaćanje inovacija; izrazito prisustvo i utjecaj tzv. masovne kulture industrijskog društva; razvijen saobraćaj; dominacija zakonskog prava i formalnogovorenih odnosa; prisustvo posrednih interakcija; primjena naučnih tekovina; infiltracija novčanih odnosa; dominacija demokratskih procedura u obitelji i drugim primarnim i sekundarnim grupama; ravnopravnost spolova i generacija; sekundarne potrebe izražene; seoska sredina je čvrsto integrirana u globalno društvo i globalnu društvenu podjelu rada, te se ritam promjena u njoj uklapa u ritam promjena u globalnom društvu, a postoji i visoka identifikacija društvenih struktura, položaja i odnosa, kao i kulturnih i moralnih standarda.

To su, razumije se, samo približno i neprovjerene karakterizacije bazičnih tipova seoskih sredina. Precizne karakterizacije treba da pruži istraživanje. Inače, ono ne bi bilo ni potrebno.

9. Primarne jedinice promatranja su seosko naselje, dijelovi seoskog naselja (ako se radi o velikim selima), ili skupina seoskih naselja koja čini homogenu ruralnu zonu.

Istraživanje se, međutim, neće zasnivati isključivo na jednom nivou analize, nego će se uporedo pratiti društveno-teritorijalne jedinice različitog ranga (kao i društvene skupine unutar njih), a koje su međusobno povezane i u različitoj mjeri jedna drugu determinira. Ukoliko istraživanje ne bi obuhvatilo i šire društveno-prostorne determinacijske sisteme (općina, uža i šira regija), ne bi bilo moguće adekvatno proučiti samu seosku sredinu, budući da je ona uveliko određena tim sistemima. Isto tako, dobila bi se neobjektivna slika stavova i ponašanja ljudi, ako se ne bi uzimala u obzir

*. Moguć je slučaj da se svi stanovnici nekog sela i dalje bave poljoprivredom, a da oni više nisu seljaci nego naprosto specijalizirani proizvođači hrane, više-manje u svemu izjednačeni s nosiocima drugih profesija. Osim toga, transformirano selo je uključeno u složeniju podjelu rada s okolnim gradskim i seoskim naseljima i općenito u okvirima cijelog globalnog društva, pa je načelno moguće da u određenom selu žive samo specijalizirani poljoprivrednici, ali je cjelokupni način života transformiran.

činjenica da su oni uvjetovani ne samo karakteristikama seoske naseljske sredine u kojoj ljudi žive, nego i karakteristikama općine, regije, pa i cijelog globalnog društva.

Polazi se od hipoteze da determinacijski sistemi koji se pojavljuju kumulativno na različitim nivoima, tek kumulativno i određuju društvene razlike; to već samo po sebi nameće pomisao da se tipologija ruralnih sredina ne može naučno zasnovati ako bi se istraživanje ograničilo isključivo na jedan nivo teritorijalno-društvene organizacije. U stvari bitan je zadatak cjelokupnog istraživanja da se empirijski utvrdi koliki se dio razlika između individua i kolektiviteta (% varijance) može objasniti određenim nivoom analize. Koja će se sredina tretirati kao bazična ruralna sredina, ne može se unaprijed arbitrarno odrediti, nego zaključak o tome treba da proizide upravo iz empirijskog provjeravanja determiniranosti ljudskog ponašanja.

Istraživači polaze od hipoteze da će biti potrebno uzimati u obzir sve šire teritorijalno-društvene sisteme, što je stupanj društveno-ekonomskog razvoja, odnosno društvene transformiranosti viši, a da bi se mogao objasniti isti postotak varijance. Dakle, što se više udaljavamo od tradicionalnoga i približavamo moderniziranom selu, to manje interne seoske karakteristike objašnjavaju razlike koje se pojavljuju između određenog broja sela.

Općina, primjerice, može da posluži kao širi analitički okvir u proučavanju determiniranosti društvenih promjena u ruralnim sredinama iz dva osnovna razloga. S jedne strane, općina predstavlja institucionaliziranu društvenu moć, koja raspolaže s neposrednim ingerencijama nad određenom seoskom sredinom, te svojim inicijativama može stimulirati ili pak kočiti kolektivne akcije, a time i društvene promjene. Na drugoj strani, niz statističkih podataka postoji samo na nivou općine, a ne i naselja. Izbor većeg broja općina u Jugoslaviji (najmanje 30) omogućio bi analizu agregatnih podataka, s time što bi u ovom slučaju sama općina predstavljala jedinicu promatranja i analize, odnosno ona bi bila onaj kolektivitet koji se tipološki razvrstava.

S obzirom na osnovne ciljeve i karakter istraživanja, bit će potrebno u analizu uključiti i neke temeljne pojmove, modele i konstrukcije koji proizlaze iz teorije društvenih sistema. Prije svega, i s teorijskog i s praktičnog gledišta bit će interesantno proučiti odnos između stupnja (odnosno dinamike mijenjanja) otvorenosti pojedine ruralne sredine i stupnja (odnosno dinamike) njezina razvoja. S tim u vezi potrebno je proučavati i stupanj unutrašnje integracije ruralne jedinice u odnosu na njezinu vanjsku integraciju, tj. u odnosu na njezinu povezanost sa širim društveno-teritorijalnim sistemima. Kao što je već Rene König upozorio, koncept integracije mogao bi poslužiti kao jedan od najkompleksnijih metoda za klasifikaciju ruralnih sredina.⁵ Pri tom bi mogle korisno poslužiti i tipologije integracije društvenih grupa, koje je razvio Werner Landecker u poznatom radu »Types of Integration and their Measurement«, kao i dosadašnja iskustva u operacionalizaciji teorijskih pojmova i njihovoj upotrebi na osnovu raspoloživih jugoslavenskih statističkih podataka.⁶

Osim na nivoima determinacijskih sistema u koje je ruralna sredina uključena, istraživanje bi, razumije se, bilo usmjereno i na kolektivitete unutar same seoske sredine, koji se u ovom slučaju mogu tretirati kao socijalni podsistemi (npr. obitelj, krvnosrodnička grupa, domaćinstvo, škola,

neko sportsko ili drugo društvo) unutar socijalnog sistema kakvog predstavlja sama seoska sredina. Analize na nivou ovakvih socijalnih podsistema najčešće će biti izvor glavnih zaključaka o promjenama u ruralnim sredinama, pa prema tome i za tipološka razvrstavanja.

Najzad, ostaje analiza na nivou pojedinca, temeljena na prikupljanju podataka o njegovu položaju u užim i širim kolektivitetima, te njegovih stavova i aspiracija.

10. Tipologiziranju ruralnih sredina može se, naravno, prići na različite načine. Francuski ruralni sociolozi su pošli od evidentne regionalne raznolikosti tih sredina, da bi na toj osnovi najprije izradili atlas ruralne Francuske, koji predstavlja kodifikaciju prve faze istraživanja i ujedno detaljizirali, sistematizirali i produbili spoznaje o razičitostima seoskog života od jedne do druge regije (vidjeti u prilogu).⁷ Nema sumnje da su i u Jugoslaviji regionalne razlike markantne. One održavaju ne samo različite historijske tradicije, ekološke karakteristike, ekonomske resurse i nivoe ekonomskog i kulturnog razvoja, uključujući i stupanj urbanizacije, nego često i različitu etničku i regionalnu pripadnost. Ne bi li bilo realnije i efikasnije da i mi pođemo od regionalne pripadnosti seoskih sredina i da na toj osnovi pokušamo utvrditi obilježja regionalnih tipova? Čini se, međutim, da to donosi opasnost stereotipnih pristupa seoskim sredinama, ovisno o tome u kojoj su regiji. Sa stajališta društvenih promjena, odnosno strategije društvenih promjena (Loomis), svakako je plodonosnije promatrati sela na neki način neutralno, nezavisno o njihovoj neposrednoj ekologiji, geografskom smještaju i regionalnoj pripadnosti. Tako se izbjegava opasnost da se sva sela u istoj regiji svrstaju u istu grupu bez obzira na stvarni stupanj njihove transformiranosti.

Uostalom, lokalni prostorni elementi interveniraju u tom smislu da bi tipološko grupiranje na osnovu regionalne pripadnosti vjerojatno predstavljalo opasnu generalizaciju koja ne vodi računa o različitim položajima pojedinih naselja. Gravitacije gradova koje bitno utječu na preobrazbu seoskih naselja isprepliću se, dodiruju ili ostavljaju zone sa slabim ili nikakvim utjecajem. Saobraćaj je tu od velike važnosti i prouzrokuje nepravilno oblikovanje utjecajnih zona. Mnoga naselja su tzv. dezekvilibrirani socijalni prostor što se odražava na njihov društveni, ekonomski razvoj i perspektive kao lokalnih zajednica. Stoga bi u izboru naselja za proučavanje trebalo, kao od konkretnog kriterija, poći i od mreže naselja s obzirom na raspodjelu gravitacijskih utjecaja naselja sa središnjim funkcijama, različitih stupnjeva. Također bi trebalo kao jedinice istraživanja respektirati tzv. homogene zone (vidjeti prilog dra Goloba).

Tek poslije provedene tipologije, koja se ne bi isključivo naslanjala na činjenicu o regionalnoj pripadnosti, moglo bi se rezultate povezati s regionalnom distribucijom seoskih sredina i na taj način utvrditi koji tipovi i s kojom učestalošću su zastupljeni unutar pojedine regije i koliko je sama regionalna pripadnost u tom pogledu određujuća.

⁵ René König: *Grundformen der Gesellschaft und die Gemeinde*, Rowohlt, 1958, str. 109.

⁶ Zdravko Mlinar, Henri Teune: *Community Integration: Aggregative Data Assessment*, Ljubljana, Inštitut za sociologiju in filozofiju, 1965.

⁷ U francuskoj tipologiji regionalna pripadnost određenog sela uzima se kao osnova (polazi se od hipoteze da su susjedne seoske sredine sličnije, nego udaljene) ali treba istaći da to nije jedini kriterij.

⁸ Takav postupak pokazuje velike prednosti naročito u situaciji kada ne raspoložemo sa razrađenom teorijom, koja bi unaprijed ukazivala na pravac analize na datom području.

11. Pri izradi *liste indikatora* istraživači su bili svjesni potrebe da se ona u izvjesnoj mjeri testira prije nego što se konačno usvoji, ali njima, na žalost, nisu stajala na raspolaganju potrebna sredstva niti kompetencije. Vrlo je teško prethodno utvrditi što ta lista treba da sadrži i koji je njezin optimalni izgled. U svakom slučaju istraživači su se opredijelili za pojave koje drže najindikativnijima. Oni su težili da lista na samom početku bude što obuhvatnija, a u kasnijoj fazi istraživanja, primjenom kompleksnih metoda provela bi se redukcija, kako bi se došlo do sadržinski najkoherentnijih sindroma.

12. Kad su se odlučili da zanemare uobičajenu regionalnu podjelu, kako im ona ne bi unaprijed vezala ruke i nametala prihvaćanje neverificiranih sternetipa, istraživačima se nametnulo pitanje: na koji drugi način identificirati seoske sredine koje bi bile podvrgnute istraživanju za stvaranje tipologije.

Jedan od mogućih načina je slučajni uzorak na osnovu imenika naselja u SFRJ. Moglo bi se ići na prikupljanje podataka o osnovnim indikatorima u najviše 270 seoskih naselja (1% osnovnog skupa). Jednopercentni slučajni uzorak može se u ovom slučaju, s obzirom na veličinu osnovnog skupa, uzeti kao zadovoljavajući. To pokazuju i inozemna iskustva. Ako bi se išlo na još veći uzorak, onda bi to tražilo i još veće troškove.

Drugi je način podjela svih seoskih naselja u tri skupine, a prema broju stanovnika (budući da je broj stanovnika jako indikativan): do 500 stanovnika, od 500 do 2.000 i preko 2.000. Iz tih lista bi se istim postupkom kao i u prvom slučaju izabralo po 1% naselja.

Treći način je podjela Jugoslavije na određene geometrijske veličine i slučajno odabiranje 1,0% seoskih naselja u svakoj tako geometrijski određenoj plohi. Istraživači su se opredijelili za treću varijantu. Koliko nam je poznato, takva podjela na »geometrijske veličine« po prvi put bi se primijenila u sličnim istraživanjima. Važan razlog opredjeljenja za takav postupak je i želja da se izbjegne izbor seoskih sredina prema njihovoj etničkoj i vjerskoj pripadnosti.

4. METODE I TEHNIKE

13. U svijetu u više zemalja već su provedena ili su u toku slična naučna istraživanja. U toku su tipološka istraživanja u Francuskoj, Portugalu, Danskoj, Poljskoj, a već su provedena u SAD i Holandiji. Razmatra se mogućnost komparativnog povezivanja nacionalnih istraživanja. Strana iskustva, naročito američka, francuska i poljska, za nas su od velikog metodološkog značaja. Stoga je pri izradi tipologije naših seoskih sredina neophodna suradnja s istraživačkim grupama u drugim zemljama.

Ovaj studijski projekt zasniva se na tipološkoj ljestvici sa dva pola — tradicionalno i transformirano selo. Francusko istraživanje (rukovodi H. Mendras) ne zasniva se na kontinuiranoj tipološkoj ljestvici, nego na samostalnim tipovima koje reprezentiraju regije i ne mogu se svrstati na jedan kontinuum. Naprotiv, američki ruralni sociolog Loomis pošao je u izradi tipologije ruralnih sredina SAD od klasične podjele na *Gemeinschaft* i *Gesellschaft*, što ju je postavio Tönnies. S obzirom na to da kod nas procesi transformacije, izazvani industrijalizacijom i socijalističkim preobražajem društva, koji različito djeluju na raznorodne socijalne i ekonomske sadržaje

pojedinih seoskih struktura, u osnovi teku jednosmjerno, to je princip kontinuirane tipološke skale s dva pola prihvatljiv kao osnovni metodološki postupak.

14. Metode izrade tipologije, koja će se primjenjivati u širem opsegu i na cijelom području Jugoslavije, su:

- analiza sociološke literature i literature srodnih nauka (etnologija, historija, pravna historija, ekonomija, socijalna geografija, demografija),
- statističko-matematičke metode obrade podataka koje je već prikupila i dalje prikuplja redovna statistička služba, kao i podataka koji će biti prikupljeni u toku samog tipološkog istraživanja,
- neposredno promatranje,
- neposredno promatranje s učestvovanjem,
- anketa,
- pojedinačni intervjui,
- grupni intervjui,
- analiza sadržaja,
- faktorska analiza.

15. U okviru raspoloživih sredstava upotrebljava se: mehanografska obrada, snimanje na magnetofonu, fotografiranje, kartografiranje. Sve su to tehnike koje osiguravaju egzaktnost cijelog istraživačkog pothvata, a u nas su se dosad malo koristile u sociološkom istraživanju.

16. Izbor primarnih jedinica promatranja vrši se na slijedeći način:

unutar 50 specijalki — geografskih karata Jugoslavije odabiru se naselja na osnovu gustoće naseljenosti, veličine populacije u naseljima i ekološkog položaja naselja, odnosno homogenih zona.

Time se postiže uglavnom ravnomjeran raspored jedinica promatranja na cijelom području Jugoslavije.

Orijentacioni broj primarnih jedinica promatranja je 270.

17. Unutar primarnih jedinica promatranja sekundarne jedinice promatranja (npr. gospodarstva, pripadnici određenih profesija) u pravilu se odabiru slučajnim uzorkom.

5. PRIMJENA FAKTORSKE ANALIZE

18. Polazna tačka cjelokupnog istraživanja je lista indikatora čija hipotetska razrada čini prvu fazu istraživanja. Za selekciju indikatora, odnosno za utvrđivanje njihove povezanosti u svrhu tipološkog grupiranja poslužit će analiza njihovih međusobnih korelacija i faktorska analiza.

Na osnovu preliminarnog izbora hipotetski relevantnih indikatora, induktivno-empirijskim putem ustanovit će se koje se od karakteristika ruralnih sredina međusobno povezuju i kumuliraju u određenu koherentnu cjelinu, a koje se međusobno isključuju odnosno pokazuju viši stupanj povezanosti s nekim drugim pojavama. Drugim riječima: velik broj »operacionalnih indikatora«, koji će biti na početku odabrani (bez određenijeg poznavanja njihovih međusobnih relacija), naknadno će se reducirati na manji broj konceptualnih varijabli.

Za tu svrhu najpogodnija je metoda faktorske analize. Iako se radi o dosta kompleksnom postupku analize, koje se u sociološkim istraživanjima u Jugoslaviji do sada — osim nekih izuzetaka — još nije upotrebljavao, čini

se ipak da baš taj postupak najviše odgovara za analizu mase podataka velikog broj ruralnih naselja odnosno sredina.

Pomoću faktorske analize ustanovilo bi se da li imaju brojne konkretne manifestacije ruralnih sredina neku(-e) zajedničku(-e) dimenziju(-e), odnosno zajednički(-e) faktor(-e), koji je možda latentno prisutan i kojeg treba razotkriti odnosno identificirati. Jedan ili više takvih faktora, koji bi se empirijski odredili i označili s obzirom na njegove najznačajnije komponente (kriterij — visina korelacije pojedinih indikatora sa zajedničkom dimenzijom odnosno faktorom) može da adekvatno reprezentira na desetine operacionalnih indikatora.

Time je omogućen postupka za građenje novih teorijski značajnijih pojmova kao kompleksnijih, indikativno formiranih varijabli, koje mogu da posluže kao osnov za tipološku analizu ruralnih sredina u drugoj fazi istraživanja.⁸ U isto vrijeme faktorska analiza daje neposrednu osnovu za formiranje kompleksnih mjerila i može da posluži kao kriterij za ponderiranje pojedinih indikatora koji su uključeni u mjerilo neke opće dimenzije ruralnih sredina.

Na osnovu faktorske analize bilo bi moguće sadržinski odrediti društvene i ostale karakteristike različitih ruralnih sredina, kao i empirijski ustanoviti što sačinjava osnovu ruralno-urbanog kontinuuma i šta predstavlja one karakteristike koje najviše određuju (objašnjavaju najviši postotak) varijancu(-e), obim i dinamiku društvenih promjena u ruralnim sredinama.

Budući da se radi o analizi prostorno-društvenih jedinica (sistema), a ne samo o analizi pojedinih sadržajnih karakteristika, nije dovoljno primijeniti postupak »principal components« i »varimax rotation«, koje mogu da posluže kao tehnike za reduciranje broja podataka. Osim toga (R-analysis), bit će upotrebljen i postupak tzv. »O-factor analysis«, u kojoj lokalne jedinice (naselja, »ruralne sredine«) dobivaju ulogu varijabla i time dobivamo — na osnovu velikog broja podataka odnosno indikatora koji su bili upotrebljeni kao »input«, kvalitativno izraženu indicaciju, koje su od konkretnih lokalnih jedinica međusobno najsličnije i kako se grupiraju u pojedine karakteristične tipove lokalnih jedinica (faktore).⁹

Za tipološku analizu, nadalje, može da posluži i poseban postupak koji je razvio Louis L. McQuitty i nazvao ga »elementary (linkage) factor analysis«. Ovaj polazi od definicije tipova. Tip je definiran kao kategorija jedinica (ljudi, u našem slučaju — ruralnih sredina) takvog karaktera, da je svaka unutar kategorije više slična nekoj drugoj jedinici unutar kategorije nego sa bilo kojom jedinicom u bilo kojoj drugoj kategoriji.¹⁰

Pri tom se polazi od pretpostavke da različita kombinacija određenih karakteristika različito determinira ponašanje ljudi. Svaki tip ruralnih jedinica najbolje je pak reprezentiran jednim protutipom, tj. određenom konkretnom lokalnom jedinicom; koja može da bude identificirana postupkom elementarne faktorske analize.

Time se pruža nova mogućnost, tj. mogućnost kombinacije i kumulacije metodoloških postupaka. Tamo gdje završi postupak faktorske analize, može se početi odnosno nastaviti s analizom pojedinog slučaja (»case study«).

⁹ Kvadriranje koeficijenta korelacije pak služi kao sredstvo za otkrivanje obima totalne varijance date lokalne jedinice, koji je objašnjen datim faktorom (pripadnošću datom tipu).

¹⁰ L. L. Mc Quitty, »Elementary Factor Analysis«, *Psychological Reports*, Vol. 9, 1961, pp. 71—78.

6. LISTA INDIKATORA I NJIHOVO HIPOTETIČKO ODREĐENJE

19. Lista indikatora sastoji se iz skupina:

- ekološki položaj i karakteristike povezanosti sela,
- demografske karakteristike i činioci socijalno-prostorne pokretljivosti,
- proizvodno-potrošne karakteristike,
- društveno-strukturne i kulturne karakteristike,¹¹
- stavovi seoskih stanovnika.

Unutar svake skupine istraživači su nastojali odabrati što manji broj pokazatelja, polazeći od njihove hipotetičke reprezentativnosti, odnosno indikativnosti.

20. Lista indikatora, uz hipotetičko određivanje njihove vrijednosti, je slijedeća:

A) ekološki činioci i karakteristike povezanosti sela

— *reljef naselja*: naselja u ravnicama, na pristupačnim prostorima, sa bogatijim resursima i sa povoljnijim klimatskim prilikama više su društveno transformirana i imaju povoljniju društvenu perspektivu; u tom smislu usporedit će se podaci o nadmorskoj visini, flori, fauni, fondu zemljišta; svi ti podaci prikupljaju se čitanjem geografskih karata — specijalki, uz terensku provjeru;

— *struktura zemljišta*: bonitet (klase), sastav prema obradivosti i količina obradive zemlje po jednom stanovniku naselja (zone): što je zemljišni fond veći i kvalitetniji, usmjerenost na poljoprivredu kao osnovno zanimanje i osnovni izvor egzistencije je veća, naselje je društveno stabilnije i nije izloženo brzim transformacijama; podaci se prikupljaju čitanjem specijalki i u katastarskom uredu;

— *saobraćajna povezanost* — odvojenost: seosko naselje koje nije s ostalim naseljima povezano stalno upotrebljivim kopnenim ili vodenim putem, te kojim svakodnevno ne saobraćaju moderna (mehanička) transportna sredstva, više tendira prema bazičnom tipu tradicionalnog (netransformiranog) sela: podaci o saobraćajnoj infrastrukturi (vrste i kvalitet puteva), te o saobraćajnim sredstvima (vrste i broj mehaničkih sredstava koje posjeduju i koriste stanovnici sela) prikupljaju se u samom selu i unose u odgovarajući formular;

— *vršenje središnjih funkcija*: seoska naselja koja vrše jednu ili više uslužnih funkcija za okolna naselja tendiraju više ili manje intenzivno prema tipu transformiranog sela; što su središnje funkcije značajnije i brojnije, selo je više transformirano; sela koja ne vrše središnje funkcije zaostaju u društvenom razvoju; podaci o središnjim funkcijama preuzet će se iz imenika naselja, iz telefonskog imenika, iz karti specijalki i drugih izvora, a također prikupiti i u samim naseljima, te unijeti u formular;

— *veličina i udaljenost gravitirajućeg centra*: svako seosko naselje upućeno je na redovni kontakt s određenim gradskim naseljem, u kojem seoski stanovnici obavljaju niz poslova i zadovoljavaju mnoge svoje potrebe; seosko naselje koje nije svakodnevno intenzivno povezano s nekim urbanim

¹¹ Razvrstavanje pojedinih indikatora u ove skupine je uvjetno. Jedan te isti indikator može biti razvrstan i u više skupina (npr. obitelj kao proizvodno-potrošna, demografska i društveno-strukturna odnosno kulturna pojava).

centrom, tendira prema tipu tradicionalne seoske sredine: što je gravitirajućí centar veći, što su njegove funkcije razvijenije i što je manje udaljen od sela, to je određeno selo više podložno utjecajima gravitirajućeg centra, više uvučeno u društvenu podjelu rada i u cjelini više transformirano; podaci o ovim indikatorima prikupit će se iz statističkog godišnjaka, telefonskog imenika, čítanjem geografskih karata, te registracijom i unošenjem u formular u samim seoskim naseljima i gravitirajućim centrima;

— *frekvencije i vrste povezanosti s gradskim centrima* (vremensko-troškovna distanca): mnoga seoska naselja održavaju s gradovima brojne i intenzivne kontakte, te dnevno iz njih radna snaga, učenici, domaćice i drugi redovno odlaze u grad i iz njega se vraćaju, neka seoska naselja su povezana s gradskim središtima autobusnim vezama svakih 15 i 30 minuta, a druga pak topće nisu povezana bilo kojim oblikom modernog transporta pomoću mehaničkih sredstava (transportnih strojeva); za jedno putovanje u grad i nazad stanovnik seoskoga naselja mora utrošiti i manje od pola sata vremena, te svega 1 ili 2 dinara, stanovnik drugih naselja mora utrošiti mnogo puta više vremena i sredstava, itd.; hipoteza: što je neko seosko naselje (sredina) udaljenije od grada(-ova), što s njima održava rjeđe i neredovitije veze i što njegovi stanovnici za jedno putovanje u gradsku sredinu moraju utrošiti više vremena i sredstava, to je ono više netransformirano, to su se u njemu više zadržale karakteristike tradicionalnog načina gradskog života; podaci o ovim indikatorima će se prikupiti iz voznih redova javnog saobraćaja, popisom saobraćajnih sredstava u proučavaním selima, te registriranjem broja, vrsta i učestalosti putovanja u gradske sredine, uz iskazivanje utroška vremena i sredstava, u koju će se svrhu istraživači poslužiti anketom, odnosno intervjuom;

— *povezanost s gravitirajućim centrima prema njihovu rangú*: nije svejedno da li je neko seosko naselje povezano s malim lokalnim centrom, koji vrši uslužne funkcije ograničenog broja ili značajnija, ili je pak povezano s velikim gradskim centrom koji vrši sve gradske funkcije i pruža maksimalan broj i asortiman usluga ne samo užoj okolini nego često i cijelom nacionalnom i državnom teritoriju; neko seosko naselje može biti intenzivno povezano s manjim centrom i u isto vrijeme s nešto udaljenijim većim centrom, pa je u tom slučaju njegov ekološki položaj različit od onoga kod sela koje je intenzivno povezano samo s malim ili samo s velikim centrom; istraživačka hipoteza u ovom slučaju glasi: što je neka seoska sredina udaljenija od najvažnijih središnjih funkcija, to je ona manje transformirana; podaci o udaljenosti najvažnijih funkcija (obrazovanje svih stupnjeva, zdravstvena zaštita svih vrsta, trgovinske usluge svih vrsta, institucije reprezentativne kulture, institucionalizirane rasonode s tipično gradskom alokacijom) prikupit će se uvidom u geografske karte i statističke publikacije, a najviše anketiranjem, odnosno intervjuiranjem stanovnika istraživanih sela;

B) proizvodno-potrošne karakteristike

— *veličina i rasparceliranost zemljišnog posjeda*: što je prosječna veličina obradivog dijela zemljišnog posjeda veća, a njegova rasparceliranost manja, to je u pravilu gospodarenje (gazdovanje) naprednije, pa se utoliko i dotična seoska sredina u cijelosti više društveno transformirala u odnosu na tradicionalno selo; podaci iz katastarskog ureda;

— *karakteristike seoskog atara* (sistem razdiobe, udaljenost parcela, mreža komunikacija i vodnih tokova, agromelioracija, komasacija): što je seoski atar sređeniji i što su njegovi proizvodni resursi racionalnije raspoređeni, to i seosko naselje pokazuje veće crte transformiranosti; podaci katastarsara, vodne zajednice, neposredni uvid;

— *vlasnička struktura zemljišnog fonda*: što je društveno vlasništvo zastupljenije, to je i institucionalna osnova inovacije u poljoprivredi šira, pa se to u pravilu mora izraziti i u bržoj transformaciji života cijele seoske zajednice; podaci katastarskog ureda i društvenih gospodarstava;

— *potrošnja umjetnog gnojiva i primjena umjetnog osjemenjivanja stoke*: tradicionalne seoske sredine ne primjenjuju ove proizvodne inovacije, a što je njihova primjena veća, to je i seoska sredina u cjelini društveno više transformirana; podaci se prikupljaju anketiranjem seoskih gospodarstava i odgovarajućih institucija;

— *opremljenost gospodarstava*: što je postotak gospodarstava s mehaničkom vučnom snagom u nekom selu veći, to je selo bliže tipu transformiranog sela; podaci se prikupljaju anketiranjem;

— *stupanj proizvodnje za autokonzum i za tržište*: što je postotak vrijednosti poljoprivredne proizvodnje koja se troši za domaće potrebe u jednom selu veći, selo više tendira prema tipu tradicionalnog sela, i obratno, što je veći postotak vrijednosti proizvodnje koja se iznosi na tržište, selo se više približava tipu transformiranog sela; podaci se prikupljaju anketom;

— *input-output bilanca seoske sredine (homogene zone)*: što se veći dio cjelokupnog narodnog dohotka određene sredine razmjenjuje s globalnim društvom, tim je dotična sredina u cjelini više društveno transformirana; podaci se prikupljaju u prometnim institucijama (zadruga, trgovina i sl.); input-output bilanca prvi bi se put u nas primijenila za naselje ili zonu, a ne samo za pojedinačno poljoprivredno gospodarstvo;

— *visina i struktura dohotka* (prema izvoru, obliku i namjeni): što je prosječni dohodak po jedinici površine ili proizvodnje, kao i po produktivnom članu domaćinstva, odnosno po članu domaćinstva veći, određena seoska sredina se više približava tipu transformirane sredine; što je veći udio dohotka koji se ostvaruje izvan poljoprivrednog gospodarstva, što je veći novčani dohodak u odnosu na prirodni i što se veći dio dohotka troši s jedne strane na proizvodne investicije a s druge strane na trajna potrošna dobra, to je seoska sredina više transformirana; podaci se prikupljaju anketom poljoprivrednih gospodarstava i domaćinstava, te uvidom u dokumentaciju odgovarajućih lokalnih institucija;

— *lista proizvoda koje kupuje domaćinstvo* (hrana, odjeća, obuća, trajna potrošna dobra, strojevi, industrijski proizvodi): u tradicionalnom selu samo se iznimno kupuju industrijski proizvodi, a dominira seoska i lokalna trampa; u transformiranom selu lista proizvoda koje domaćinstvo nabavlja na tržištu gotovo da je jednaka onoj kod gradskih domaćinstava; podaci se prikupljaju anketiranjem;

— *kooperativni odnosi*: u tradicionalnom selu postoje i tradicionalni oblici kooperacije među susjedima: moba, pozajmice radne snage, sprega radne stoke, zajedničko stočarenje i sl.; u transformiranom selu ovi su oblici u pravilu iščezli, a pojavila se moderna kooperacija s društvenim poduzetima, te oblici poslovnog ortakluka koji odgovaraju principima robno-

-novčane ekonomije; podaci će biti prikupljeni grupnim intervjuima i anketiranjem;

— *opremljenost domaćinstva*: ako u domaćinstvima jednog sela prevladavaju industrijsko-urbane tekovine: električno svjetlo, vodovod, topla voda, kućanski aparati, industrijski namještaj, onda ono pripada tipu transformiranog sela; naprotiv, ako domaćinstva pretežno upotrebljavaju predmete domaće izrade i koriste predindustrijske tehnike osvjetljavanja, grijanja i pripreme hrane, onda se pretežno radi o tradicionalnom selu; podaci će se dobiti anketiranjem;

— *stambeni standard* (izražen u m² po članu domaćinstva i broju zasebnih prostorija): ukazuje na stupanj kolektivizacije ili pak individualizacije života i potreba; što su površina i broj zasebnih prostorija veći, individualizacija i potreba je veća, a time i transformacija seoskog života izrazitija, jer je za tradicionalno selo karakteristična kolektivistička tendencija, odnosno oskudna jednakost ljudskih potreba; podaci će se dobiti anketiranjem;

C) demografske karakteristike i činioci socijalno-prostorne pokretljivosti

— *broj stanovnika naselja*: što seosko naselje ima veći broj stanovnika, ako se zanemare interferirajući činioci, to je njegova socijalno-profesionalna struktura složenija, mreža institucija gušća, ekonomska osnova razvijenija, a društveno-kulturna dinamika izrazitija, pa prema tome ono na tipološkoj ljestvici više tendira prema bazičnom polu transformiranog sela; za analizu će se uzeti podaci posljednjeg popisa stanovništva;

— *gustina naseljenosti* (izražena u broju stanovnika na 1 ha površine naselja): što je na jedinici površine seoskog naselja više stanovnika, to je i društveni život razvijeniji, a time i osnova inovacija šira, pa takvo naselje, u odnosu na naselje s »rijetkom« nastanjenošću, tendira prema transformiranom tipu; indikator će se dobiti dijeljenjem broja stanovnika iz posljednjeg popisa s površinom naselja registriranom u katastru;

— *agrarna naseljenost* (izražena u broju stanovnika na jedinicu poljoprivredne ili obradive površine): što je agrarna naseljenost veća, to je selo u pravilu manje transformirano; što je selo više transformirano, to je značaj agrarne gustoće manji;

— *starosna struktura*: seosko naselje u kojem dio osoba starijih od 60 godina prelazi 10 posto, pokazuje regresivne tendencije; seosko naselje u kojem udio djece do 15 godina premašuje 30% pokazuje demografski progres ali i tradicionalne crte; seosko naselje u kojem je distribucija stanovnika prema starosti više-manje normalna (Sundbergove formule) je i najviše transformirano; indikatori će se kvantificirati obradom podataka posljednjeg popisa stanovništva za odabrana seoska naselja;

— *natalitet, mortalitet i fertilitet*: seoska sredina s niskim natalitetom, niskim mortalitetom i pozitivnom vrijednošću neto-stope reprodukcije više su transformirane od sela s visokim natalitetom, srednjim mortalitetom i visokom vrijednošću neto-stope reprodukcije stanovništva; sela s vrijednošću neto-stope reprodukcije ispod jedan i sa mortalitetom većim od nataliteta, demografski su regresivna, relativno visoko društveno transformirana, ali su ujedno već ušla i u fazu društvene stagnacije; podaci će se prikupiti iz poslijeratnih popisa stanovništva i iz evidencije matičnih ureda za posljednjih pet godina;

— *smrtnost dojenčadi*: što je veća smrtnost novorođene djece, to je seoska sredina manje transformirana, tradicionalnija, dok smanjenje stope smrtnosti indicira njezin napredak, odnosno transformaciju; podaci se mogu prikupiti iz publikacija popisa stanovništva, kao i iz matičnih ureda;

— *obrazovna struktura*: što je udio pismenih stanovnika seoske sredine veći, to je ona više društveno transformirana; što je zastupljenost osoba sa srednjim i višim obrazovanjem veća, to je seoska sredina više transformirana; podaci se prikupljaju uvidom u rezultate posljednjeg popisa stanovništva, te evidencijom u istraživanim sredinama;

— *udio omladine na školovanju*: što je veći obuhvat omladine osmogodišnjim osnovnim obrazovanjem, te srednjim, višim i visokim obrazovanjem, to određena seoska sredina pokazuje izrazitije crte transformiranosti; podaci će se prikupiti popisom u odabranim selima, te u matičnoj osnovnoj školi;

— *socijalno-profesionalna struktura (lista profesija)*: što neka seoska sredina ima veću listu profesija i što su na toj listi intelektualna, kvalificirana i industrijska zanimanja frekventnija, ona tim više tendira prema tipu transformirane seoske sredine; lista i frekvencije utvrdit će se neposredno popisom, uvidom u birački spisak i prikupljanjem podataka iz radnih organizacija;

— *iseljavanja — useljavanja*: što je u seoskom naselju veći udio autohtonog stanovništva, to je ono manje transformirano, odnosno tim više je sačuvalo tradicionalne začajke života; što je useljavanje veće, to je selo transformiranije; što je veće tzv. direktno iseljavanje (bez prethodnog školovanja) to je selo manje transformirano; podaci se prikupljaju uvidom u rezultate poslijeratnih popisa stanovništva i neposrednim popisom od strane istraživača;

— *dnevne migracije radne snage (lista stalno zaposlenih u susjednim naseljima)*: što je veći udio radne snage koja radi u okolnim naseljima (i u pravilu u nepoljoprivrednim djelatnostima) to je određeno selo više transformirano; podaci se prikupljaju popisom dnevnih migranata;

— *sedmične i sezonske migracije radne snage*: što su sedmične i sezonske migracije radne snage veće, to je selo manje transformirano: tradicionalni uvjeti života tjeraju ljude da idu trbuhom za kruhom; podaci se prikupljaju popisom sedmičnih i sezonskih migranata u posljednjoj godini;

— *veličina domaćinstva (prosječni broj članova)*: što je prosječni broj članova seoskog domaćinstva manji, to je dotična seoska sredina društveno razvijenija (ukoliko ne interferiraju drugi činioci, kao npr. tradicija »bijeje kuge«); podaci se uzimaju iz popisa stanovništva, te uvidom u registre mjesnog ureda; što je seoska sredina više transformirana to je broj samačkih i tzv. zajedničkih domaćinstava veći (uslijed eksodusa, veće individualizacije jedinki i složene socijalno-profesionalne strukture);

D) društveno-strukturne i kulturne karakteristike

— *struktura porodice*: u tradicionalnom selu porodica je u pravilu trogeneracijska i čini širu skupinu srodnika u prvoj i u pobočnim linijama (proširena porodica); u transformiranom selu porodica je u pravilu zajednica roditelja i djece koja još nisu i sama stupila u brak; podaci popisa stanovništva, podaci mjesnog ureda, anketa;

— *sistem srodstva* (lista srodnika): što je selo tradicionalnije, srodnički odnosi imaju veće značenje, broj srodnika koji se imenuju i pamte je veći; podaci će se prikupiti grupnim intervjuima;

— *susjedstvo* (intenzitet i raznovrsnost međususedskih odnosa): u tradicionalnom selu intenzitet i raznovrsnost međususedskih odnosa su znatno veći nego u transformiranom selu; indikativnost ovih odnosa ispitat će se putem ankete;

— *struktura moći u porodici*: u tradicionalnom selu sve bitne odluke u porodici donosi otac; u transformiranom selu porodične odluke postaju stvar porodičnog dogovaranja; podaci će se dobiti anketiranjem;

— *seoska endogamija*: u tradicionalnom selu muškarci se uglavnom žene iz vlastite sredine; u transformiranom selu udio egzogamnih brakova je relativno mnogo veći; podaci matičnog ureda;

— *osnovne moderne institucije u seoskim naseljima* (škola, pošta, trgovina, ambulanta, apoteka itd.): sela koja imaju kompletnu mrežu osnovnih institucija tendiraju prema tipu transformiranog sela; sela bez modernih osnovnih ustanova imaju tradicionalne karakteristike; podaci će se prikupiti čitanjem specijalnih karata, iz telefonskog imenika i registriranjem i unošenjem u formular na licu mjesta;

— *participacija u društvenom odlučivanju*: kao osnovni indikator iz ove oblasti uzet će se učlanjenost u društveno-političke organizacije i učešće u organima samoupravljanja svih vrsta; u transformiranom selu je participacija u društvenom odlučivanju mnogo razvijenija nego u tradicionalnom; podaci će se prikupiti anketom i intervjuom;

— *učlanjenost u društvene organizacije, klubove i institucije*: što je neka seoska sredina više transformirana, učlanjenost njenih pripadnika u društvene institucije, organizacije i klubove je veća; prikupljanje podataka grupnim i pojedinačnim intervjuima;

— *broj društvenih organizacija i institucija*: što je selo više transformirano, broj i raznovrsnost raznih institucija za zadovoljavanje društvenih, kulturnih i rekreativnih potreba njegovih stanovnika je tim veći; u tradicionalnom selu takvih institucija (osim crkve i krčme) uopće nema; prikupljanje podataka u odabranim selima i unošenje u odgovarajuće formule;

— *sredstva masovnog komuniciranja*: knjige, novine, radio i televizija prošireni su u transformiranom selu; u tradicionalnom selu dominira usmena komunikacija; prema tome se »gustoća« ovih sredstava masovnog komuniciranja (uzimajući u obzir i njihovu »starost«) može uzeti kao indikator transformiranosti seoske sredine; podaci se mogu prikupiti kod odgovarajućih institucija u selu i izvan njega;

— *zdravstveni standard*: u tradicionalnom selu primjenjuje se samo narodna medicina, a u transformiranom samo naučna medicina; korišćenje liječničke pomoći prije poroda i prije smrti mogu se uzeti kao dva najprije mjernija indikatora stupnja transformiranosti sela u ovoj oblasti; prikupljanje podataka u lokalnoj zdravstvenoj stanici i matičnom uredu, kao i anketom porodilja;

— *nivo religioznosti*: u tradicionalnoj seoskoj sredini nema nereligioznih ljudi, a religioznost je više konvencionalna negoli refleksivna; u trans-

formiranom selu relativno je mnogo ateista, a vršenje religioznih radnji rjeđe; podatke prikupiti neposrednim promatranjem i grupnim intervjuima;

— *lista glavnih inovacija na nivou sela*: pod inovacijama ovdje se razumiju tekovine industrijalizirane proizvodnje i industrijsko-urbanog načina života: upotreba strojeva u proizvodnji i domaćinstvu, umjetnog gnojiva, umjetnog osjemenjivanja stoke, pojava mass-medija, pojava modernih institucija itd.; hipoteza: u transformiranom selu lista inovacija je u normalnim okolnostima znatno veća, njihovo pojavljivanje starijeg datuma, a njihovo širenje i prihvaćanje naglašenije; podaci će se prikupiti anketama i intervjuima, kao i na druge načine.

E) Stavovi seoskih stanovnika

Iako se mnogi prethodni indikatori mogu uzeti kao posredni pokazatelji stavova seoskih stanovnika, komplementarnosti i kompleksnosti pristupa radi odabire se i individualni nivo analize koji se ogleda u istraživanju stavova. Pri tome ćemo se zadržati na nekoliko najkarakterističnijih indikatora:

— *stavovi prema zemlji*: što je privrženost zemlji kao sakralnoj očevini (patrimoniju) veća, to je seoska sredina tradicionalnija. Ako se pak zemlja više smatra ekonomskim dobrom i sredstvom koje nema vrijednost samo po sebi i apsolutnu prednost nad ostalim načinima i izvorima prihoda, to je seoska sredina više transformirana; podaci će se prikupiti intervjuiranjem;

— *stavovi prema veličini porodice*: seoska je sredina više transformirana ukoliko je raširenije planiranje broja djece, što praktično znači da se planiraju brojčano manje porodice; planiranje se može razotkriti uvidom u stavove o broju djece; podaci se mogu prikupiti intervjuiranjem;

— *stavovi prema budućnosti djece*: što su među seoskim stanovništvom rašireniji stavovi o potrebi školovanja djece i potrebi da ona stječu nepoljoprivredna zanimanja, može se smatrati da je ta sredina više društveno transformirana; podaci će se prikupiti intervjuiranjem;

— *stavovi prema inovacijama*: ukoliko su stanovnici određene sredine spremniji da usvajaju nove proizvodne tehnike, nove kulture, oblike rada i organizacije, nove potrošne navike, nove oblike korištenja slobodnog vremena i slično, utoliko se može uzeti da je ta seoska sredina transformiranija, odnosno udaljenija od tradicionalnog modela; podaci se mogu prikupiti intervjuiranjem;

— *stavovi prema ulozi i položaju žene*: u tradicionalnom selu žena ima podređen položaj u porodici i društvu, dok se uporedo s društvenim i ekonomskim napretkom njezin položaj poboljšava, pa tako i u selu. Prema tome ukoliko su rašireniji stavovi o normalnosti inferiornog položaja žene, utoliko je seoska sredina bliža tradicionalnom tipu; podaci se također mogu prikupiti intervjuiranjem.

* * *

Pored klasifikacije indikatora, koja je ovdje provedena, moguće je i drugačije razvrstavanje indikatora — prema tome da li se odnose na temeljna ili pak izvedena obilježja seoske sredine i njenog stanovništva.

U prvu bi grupu spadali oni indikatori koji govore o ekološkim karakteristikama i karakteristikama povezanosti sela, zatim oni koji pokazuju stupanj utjecaja uže i šire društvene okoline (cijelog i dijela globalnog društva) na seosku sredinu. Polazna je pretpostavka da su to temeljni objektivni uvjeti koji determiniraju razvoj sela, da su to nezavisne varijable promjena. Sigurno je, međutim, da će se u toku istraživanja uspostaviti da su neke od tih varijabli istovremeno i zavisne (a neke i samo zavisne), pa će biti posebno svrstane u klasifikaciji koja će proizići iz istraživanja.

Druga skupina indikatora obuhvaćala bi demografska, proizvodno-potrošna obilježja, indikatore o opremljenosti domaćinstva i gospodarstva, o kulturno-prosvjetnim karakteristikama sela, o higijensko-zdravstvenim prilikama, socijalnom raslojavanju, primarnim grupama, stavovima prema osnovnim pojavama i procesima. To bi bile zavisne varijable, povezane s promjenama u temeljnim karakteristikama sela, koje će se također u istraživanju preispitati.¹²

Summary:

THE TYPOLOGY OF YUGOSLAVIA'S RURAL COMMUNITIES

The article forms the first part of a research project which — if the necessary money is allocated — will be carried out by four Yugoslav institutes and a large team of research scientists. The research project has been prepared by Dr Stipe Šuvar (leader of the group), Vlado Puljiz, Dr Matija Golob, Dr Zdravko Mlinar, Dr Cvetko Kostić, Rada Boreli, Dr Ilija Josifovski, and Stefan Kostovski.

The basic principle adopted by the authors is the continuum of social change. The article describes in detail the characteristics of two basic types which can be found at the extreme points of the continuum of social transformation in rural areas. One type is the **traditional village**, which has undergone a minimum of change, the other is the **transformed village**, which has changed the most. In the course of the realization of the project the authors propose to construct intermediate types, which would serve as research instruments and as a basis for the classification of the investigated rural communities.

The article then describes and explains the investigation methods which are to be used in the project laying special emphasis on what is called the list of indicators, which are to serve for showing the level and the characteristics of the transformation of individual rural communities. The applicability of these indicators is to be checked before the investigation work begins.

The following groups of indicators are dealt with:

- ecological position and characteristics of rural communications (7 indicators);
- demographic characteristics and factors of socio-spatial mobility (13 indicators);
- characteristics of production and consumption (12 indicators);
- social and cultural characteristics (13 indicators);
- view of the rural inhabitants (5 indicators).

¹² Ovaj studijski projekt ne sadrži detaljniju razradu metodoloških postupaka oko tipologije, odnosno onih postupaka koji će se primijeniti u toku istraživanja. To je uostalom ostavljeno za radni projekt. Izboru raznih instrumenata prethodit će i provjera u istraživanjima, što također spada u okvir realizacije projekta.

Namjera je istraživača bila da u studijskom projektu samo naznače smisao, teoretski i praktički značaj, osnovna metodološka opredjeljenja i sadržajne komponente istraživanja tipologije naših sela.

The authors also refer to other methodological techniques used in typological investigations of rural areas, especially to the experiences of the team of French research workers led by Henry Mendras.

The authors emphasize that the realization of the project «The Typology of Yugoslavia's Rural Communities» would be the most comprehensive and most ambitious investigation ever to be carried out by Yugoslav rural sociologists and could serve as a basis for many other thorough investigations of Yugoslav rural life.

Резюме:

ТИПОЛОГИЯ СЕЛЬСКИХ СРЕД В ЮГОСЛАВИИ

Настоящее приложение — первый этап проекта исследовательских работ и если по этому вопросу будут одобрены средства, исследования будут проведены большим коллективом научных сотрудников, в том числе и четыре югославские научно-исследовательские института. Проект исследований разработан: доктор Стипе Шувар (руководитель группы), Владо Пулиз, доктор Матия Голоб, доктор Здравко Млинар, доктор Цветко Костич, Рада Борели, доктор Илия Йосифовски и Стефан Костовски.

В работе изложен континуум общественных перемен как основной принцип которым руководились авторы. В связи с этим подробно приводятся характеристики двух основных типов расположенных в концевых точках континуума общественной трансформации села. Это **традиционное село** в котором оказались незначительные перемены и **трансформированное село** испытавшее значительных перемен. В течение реализации проекта авторами предусмотрено строение между-типов которые послужат инструментами исследований и по отношению к которым будут распределяться конкретные сельские среды в которых окончательно проведены исследования.

Работа содержит описание методики и приемов которые будут применены в исследовании.

Значительное место отводится ведомости индикаторов предназначенных для обозначения уровня трансформированности отдельных сельских сред. Проверка применимости этих индикаторов будет произведена до исследовательских работ.

Рассматриваются следующие группы индикаторов:

- экологическое положение и характеристики связанности сел (7 индикаторов),
- демографические характеристики и факторы общественно-просторного движения (13 индикаторов),
- производственно-потребительские характеристики (12 индикаторов),
- общественно-культурные и культурные характеристики (13 индикаторов),
- позиции сельских жителей (5 индикаторов).

Авторы указывают и на другие методологические приемы в типологическом исследовании села, а особое внимание уделено опытам французских исследователей которыми руководил Генри Мендрас.

Авторы подчеркивают значение реализации проекта «Типология сред в Югославии». Этот проект явился бы одним из самых амбициозных, сложных и подробных исследований югославских сельских социологов и послужил бы основой многим другим последовательным изучениям нашего села.